

TOLNAI GYÖRGY

Az önálló tőkés fejlődés és a nacionalizmus megítélése a mai magyar gazdaságtörténetírásban

Válasz Berend T. Iván vitacikkére

A Történelmi Szemle 1965. évi 2—3. számában hozzászólás jelent meg „A paraszti szövő-fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon. 1840—1849” c. könyvemhez, illetve az erről a Valóságban Simon Péter tollából megjelent méltatáshoz. Berend T. Iván cikkére válaszolva természetesen annak csak a saját munkámmal kapcsolatos észrevételeire térek ki. A vitacikket — bár felfogásunk a felvetett kérdésekben igen sok tekintetben eltér — azzal a megbecsüléssel olvastam, amelyet az objektivitásra és a tudományos következtetések levonására való minden törekvés megérdemel, s melyet e cikk hangjából kiéreztem. Tárgyilagos és tudományos vizsgálatra törekszem én is, s remélem, hogy a gazdaságtörténetírás szempontjából fontos vitás kérdéseinket, vagy azok nagyrészét tisztázhatjuk.

Jelenleg az a vita áll a magyar történetírás homlokterében, amelyet Molnár Erik cikkei vetettek fel a nacionalizmus kérdésében, s bár az én munkám körüli immár évtizedes vita más csatornán indult el, elvi jellege következtében sok vonatkozásban belesodródik ebbe a főmederbe. Ezért egyetértek Berend T. Iván vitacikke végén tett ilyen értelmű megállapításával, sőt *ebben a kérdésben* egyetértek Ránki György szerzőtársával együtt írt korábbi cikkével is, amelyre — mivel arra önhibámon kívül nem válaszolhattam — később még visszatérek.

A továbbiakban a vita főkérdései köré csoportosítom válaszomat.

1. Szükséges-e az önálló tőkés fejlődéshez a belső piac kialakulása s ehhez a paraszti mezőgazdasági-ipari munkamegosztása? Volt-e ilyen tendencia Magyarországon is 1848/49 előtt?

Berend T. Iván szerint koncepciómban „első mozzanat, elméleti kiindulás . . . a parasztiparnak általános európai iparfejlődési főútként történő felfogása. Ez az elméleti kiindulás azonban téves” — írta cikkében (278. l.). Európa nyugati felén — folytatta — a feudalizmus korai bomlása és a tőkés fejlődés „a városi ipar kiépülésével jártak együtt. Nyilván ez játszott közre abban, hogy a falusi paraszti háziipar, illetve ipari kisárutermelés a jóval előnyösebb helyzetben levő városok szabad fejlődésével szemben nem állták a versenyt, s ezért a paraszti iparúzés ritkán emelkedett lépcsőről-lépcsőre a tőkés manufaktúra és a gyár szintjére.” (Uo.) Ezzel szemben — folytatta — ez Oroszország „sajátos megnyilatkozási formájaként jelenik meg” (279. l.).

Amikor az alábbiakban a marxista klasszikusok e megállapításokkal gyökeresen szembenálló nézeteit idézem, aláhúzom, hogy nem ez idézetekkel kívánom bizonyítani Berend T. Iván felfogásának téves voltát — azt később idézett tör-

ténelmi adatokra hivatkozva teszem majd —, hanem csupán azt szeretném tisztázni, hogy mi volt Marxnak és Leninnek e kérdésekben az álláspontja.

A nyugat-európai fejlődésre vonatkozólag Marx ezt írja: „A manufaktúra először nem az úgynevezett városi ipart ragadja meg, hanem a falusi mellék-ipart, a fonást és szövést, azt a munkát, amely legkevésbé kíván céhes ügyeséget, művészi képzettséget. Azokon a nagy központokon kívül, ahol a manufaktúra készen találja egy külföldi piac bázisát” (itt a nagy kikötővárosokat kell érteni — T. Gy.), „a manufaktúra nem a városokban, hanem a vidéken, a nem-céhes falvakban stb. üti fel első lakhelyeit”.¹ Marx ezt a felfogását az angol, a holland stb. manufaktúrákra vonatkozóan nagyszámú munkájában, s így többek között a Tökében is többször leszögezte. Lehet-e akkor a parasztipari manufaktúra kizárólag oroszországi sajátosság? Berend T. Iván e kérdésben Leninre hivatkozik, de Lenin e kérdésben sem áll szemben Marx-szal. Lenin azt írta erre vonatkozólag, hogy „a felvásárlók számára dolgozó kuszatórok megjelenése szükségyszerű kísérőjelensége a kisárutermelésnek az iparban. A »mezőgazdaság és az iparüzés egyesülésének« ez a formája minden tőkés ország sajátossága . . .”²

Úgy gondolom, hogy ezután Berend T. Ivánnak a munkámra vonatkozó azon megállapítását, hogy „a Lenin által Oroszországra kimutatott sajátos fejlődési út sémájára akarja a szerző a magyarországi fejlődést is ráhúzni” (278. l.) — legalább is a marxizmusra hivatkozva — nem lehet hangoztatni.

Mi az oka annak, hogy a parasztipar kibontakozása szükségyszerű folyamat minden országban, amely a természetes gazdálkodásból kilépve tömegméretekben rátér a kisárutermelés útjára? Ennek vizsgálatánál ugyancsak a marxista politikai gazdaságtan alaptételeihez fordulunk.

„Az ország lakossága gyengén fejlett (vagy egyáltalán ki nem alakult) árugazdaság esetén csaknem kizárólag földművesekből tevődik össze” — írta Lenin³ —, „ezt azonban nem úgy kell érteni, hogy a lakosság csak földműveléssel foglalkozik: ez csak azt jelenti, hogy a földműveléssel foglalkozó lakosság maga dolgozza fel a földművelés termékeit, hogy a csere és a munkamegosztás csaknem hiányzik. Következésképpen az árugazdaság fejlődése egyben a lakosság egyre nagyobb részének elszakadását jelenti a földműveléstől, vagyis az ipari lakosság növekedését a földműves lakosság rovására”. Azzal az állapottal szemben tehát, amikor a parasztesalád termelte minden (vagy csaknem minden) szükségleti cikkét, a munkamegosztás következtében most új helyzet bontakozik ki: a különböző (mezőgazdasági vagy parasztipari) cikkeket termelő paraszti gazdaságok között kialakul a csere, aminek következtében a termék áruvá, a közöttük levő kapcsolat pedig piaccá válik. „Piac ott és annyi van, ahol és amennyiben létrejön a társadalmi munkamegosztás és az árutermelés.”⁴ „Belső piac”-ről kell itt beszélni, mert a paraszti tömegek közötti belső áruforgalom kifejlődéséről és nem külkereskedelemről van szó. Csak miután a parasztság — amely a feudális országokban a lakosság 80—100%-át képviseli — árutermelővé vált, csak amikor ezek árucseréje az egyes országok mind nagyobb, majd teljes területét bevonja a piacba, — csak azóta beszélhetünk belső piacról. A marxizmus önálló tőkés fejlődésnek azt a tőkés fejlődést tekinti, amely elsősorban a

¹ Marx: A tőkés termelés előtti tulajdonformák. Bpest, Szikra. 1953. 48. l.

² Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Bpest, Szikra. 1949. 376. l.

³ Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. 21—22. l.

⁴ Lenin: Az úgynevezett piackérdésről. (V. I. Lenin művei. 1. köt. Bpest, Szikra. 1951.

belső piacra támaszkodik, amely saját országban, önállóan, belső gazdasági erőkre építve fejlődik ki. Erről a későbbiekben lesz még szó.

Mindez együttesen az oka, hogy a *paraszti* minden országban szükség-szerű tömegalapja a *kapitalista iparfejlődésnek*, s éppen tömegméreteinél fogva, főútja ennek. S itt jegyzem meg — bár az előbbiekből már következik is —, hogy a *paraszti* főterülete ugyanaz, ami az ennek előzményeként tevékenykedő falusi (még csupán családi szükségletre termelő) háziiparé volt: a szövő-fonó ipar. Ez igényelte mindkettőben a legtöbb munkaidőt. És — ennek az indulásnak a következtében — ugyancsak a textilipar válik minden önálló fejlődésű országban a manufaktúra, majd a gyáripar első vezető iparágává. E fejlődés egyik legfőbb kényszerítő ereje a korai feudális terményjáradékról a mindinkább a pénzjáradékra történő áttérés a parasztek földesúri, egyházi és állami jobbágyszolgáltatásai terén; s befejezője a feudális pénzjáradékról a tőkés földjáradékra való rátérés. A természetes parasztgazdaság ezzel árugazdasággá válik, hogy pénzben fizethesse ki szolgáltatásait.

A paraszteszaládok közötti munkamegosztásnak azt a határvonalát, amelynek egyik oldalán a mezőgazdasági s másik oldalán az ipari (paraszti) árutertermelés folyt, a paraszti árutertermelés anyagi adottságai szabták meg. *Ahol elégséges termőföld állott a parasztek rendelkezésére, ott mezőgazdasági árutertermelésre, ahol az kevés volt, ott paraszti árutertermelésre rendezkedtek be.* A jó termőfölddel rendelkező alföldeken tehát elsősorban mezőgazdasági árutertermelés bontakozott ki, a sovány és elégtelen termőföldet nyújtó hegyvidékeken pedig elsősorban paraszti árutertermelés. Ez az elkülönülés természetesen nem kizárólagos. Ahol az alföldek falvainak határát nagybirtokok préselték össze — mint például az orosz síkságon —, ott ugyancsak rákényszerültek a parasztek a tömeges iparüzésre. S arról már a piacon kialakuló verseny gondoskodott, hogy az egész paraszteszalád részt vegyen az árutertermelésben — s hogy ennek következtében a mezőgazdasági parasztüzemben a nők is abbahagyják a szövést-fonást, s hogy a paraszti üzemben a férfiak is a szövészék mellé üljenek, — vagyis, hogy az önellátás helyett az egymástól való cserére építsék új (árutertermelő, s piactól függő) életüket.

A. Toynbee a XVIII. század közepének *angliai* szövő-fonó parasztiiparát így írta le: „Az iparágak még nagyon kevésbé összpontosultak a városokban és csak részben váltak el a mezőgazdaságtól . . . (A parasztek) teljesen függetlenek voltak, mert volt saját tőkéjük és földjük, amellett, hogy kis, szabad legelőbirtokaikon gazdálkodtak, egyúttal a kézműipart is űzték.”⁵ A XVIII. század vég Angliájáról Engels ezt írta: „Angliában a parcellákat a nagybirtok magához vonzotta és elnyelte. A yeomanek mellett ott voltak a kisbirtokosok, akik a földművelés mellett rendszerint még szövéssel foglalkoztak.”⁶ „A földművelő takácsok osztálya lassanként teljesen eltűnt és felolvadt az olyan takácsok újonnan keletkezett osztályában, akik kizárólag szövéssel foglalkoztak.”⁷ A főbb parasztiipari — szövő-fonó — területek a középangliai és a skót hegyvidékeken alakultak ki, kezdve Lancashire-rel, a textilvidék középpontjával.

Franciaország a nagy forradalom előtt mezőgazdasági ország volt. Az országban a falusi lakosság aránya 1789 körül 88% volt, és még 1846-ban sem csökkent

⁵ A. Toynbee: Anglia gazdasági forradalma a XVIII. században. Bpest, 1909. 38. l.

⁶ Engels: Anglia helyzete (Marx és Engels művei. 1. köt. Bpest, Kossuth. 1957. 558. l.)

⁷ Engels: A munkásosztály helyzete Angliában. (Uo. 2. köt. Bpest, Kossuth. 1958. 226. l.)

a 75⁰/₀ alá.⁸ Itt — amiben ugyancsak a rosszföldű hegyvidékek parasztsága járt élen — a len- és selyemipar vált a parasztiipar főterületévé. Mint Blanqui írta, a lyoni és nimesi selyemkereskedők felvásárolták még a XIX. század első felében is a Drôme, Var, Isère és Vaucluse völgyeinek parasztsága által termelt és legombolyított nyersselymet. Egy korabeli tudósítás szerint „a vidéken elszórt iparművesek száma . . . sokkal nagyobb, mint a városokban élőké . . . , részint kis vidéki városokban, részint és főleg százezrenként elszórva mezei lakásokban”.⁹ Moreau de Jonnès egykorú statisztikai adatai szerint 1850 körül a franciaországi összes lenvászontermelés óriási többsége, 82⁰/₀-a parasztiipari produkció volt.¹⁰ Belgiumban még 1856-ban is az ország lakosságának csaknem háromnegyede, 74⁰/₀-a vidéken élt.¹¹ Mint J. Levinsky a belga ipar fejlődésének leírásában közli: „A vidék volt a gazdasági tevékenység középpontja. A falvakban, különösen Flandriában, készítették azokat a szép vásznakot, amelyek az ország hírnevét biztosították. A szövők földművesek voltak, akik különösen a téli munkanélküliség idején foglalkoztak mesterségükkel. Saját számlájukra dolgoztak, s munkájuk termékeit a gand-i, a courtrai-i és ypres-i vásárookra vitték.”¹² Büchele szerint az 1850-es évek végén még mindig 900 ezer gyapotosorsó működött Gent (Gand), Brügge (Bruges), Kortrik (Courtrai), Mecheln (Malines) és Löwen (Leuven) környékén a parasztházak között elosztva,¹³ stb., stb.

Válaszom keretei nem engedik meg, hogy az érintett országok parasztiiparáról több adattal, vagy újabb országok parasztiiparáról számoljak be. A fentiek szerint is vitathatatlan azonban, hogy *amíg egy országban (s ez alól a nyugat-európaiak éppen nem kivételek) a lakosság nagy többségét a parasztság képviseli, — a gazdaság előrehaladásában, az ipari árutermelés fejlődésében és a belső piac kibontakozásában a parasztiipar szerepe nélkülözhetetlen.*

Kell-e ezek után bizonyítanom, hogy a magyarországi parasztiipar tömegméreteinek kimutatásával — az 1840-es évek Magyarországon 1,2—1,5 millió szövő-fonó parasztiiparossal számolok könyvemben¹⁴ — hasonló gazdasági problémákat kellett felvetnem, mint amiket általában minden (nyugat- és kelet-európai, de akár minden Európán kívüli) országban a parasztiipar felvetett. Berend T. Iván nem vonja kétségbe a magyarországi parasztiipar tömegeit, s a magyarországi ipari kisárutermelés e formájának általam történt felismerését és felkutatását „komoly érték”-nek mondja, leszzegezve, hogy ez a forma hazánkban is „szerepet játszott az iparfejlődésben”, sőt „a parasztiiparosok bér munkásokká válása a tökés iparfejlődés komoly tényezői” között szerepel (283—284. l.), — de magát a koncepciót vitatja.

Azt azonban úgy vélem, nem tagadhatja Berend T. Iván, hogy a magyarországi parasztiipar tömeges megjelenése legalábbis fő vonásokban hasonló képet nyújt a XIX. század-közepi Magyarország gazdaságfejlődéséről, mint amit Oroszországban a XIX. század második felében, vagy Nyugat-Európa országai-ban a XVIII. században és a XIX. század elején kibontakozni láttunk.

⁸ A. Soboul: A francia forradalom története. Bpest, Kossuth. 1963. 46. l.

⁹ Hetilap, Pest. 1845. évf. 28. szám. 443. l.

¹⁰ M. A. Moreau de Jonnès: Statistique de l'industrie de la France. Paris 1856. 185. l.

¹¹ G. Schmoller: Zur Geschichte der deutschen Kleingewebe. Halle. 1870. 189. l.

¹² J. Lewinsky: L'évolution industrielle de la Belgique. Bruxelles—Leipzig. 1911. 26. l.

¹³ C. Büchele: Geschichte des Welthandels. Stuttgart (1867). 320. l.

¹⁴ Tolnai György: A paraszti szövő-fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon (1840—1849). Bpest, Akadémiai Kiadó. 1964. 18. l.

2. Fennáll-e még a tétel, hogy „a kisárutermelés szüli a kapitalizmust”, s érvényes-e Magyarország manufaktúra-fejlődésére is?

Berend T. Iván tagadja, hogy „a tőkés iparfejlődés fő útja a paraszti ipar, s Magyarországon is ez képezte . . . a tőkés manufaktúrák nagy részét, vagy egyenesen többségét” (281. l.). Ez a központi kérdés vitapartnerem gondolatmenetében. Mi a valóság?

Ne elégedjünk meg Marx már idézett megállapításával, hogy „a manufaktúra nem a városokban, hanem a nemicéhes falvakban üti fel első lakhelyeit”; néhány adatot közlünk erre vonatkozólag a külföldi gazdaságtörténeti irodalomból is. A XVII. századi Angliára vonatkozólag azt írta Hill: „Hogy kibújjon a (céhes — T. Gy.) béklyókból, az ipar a szabad városokból az elővárosokba, a céhek alá nem tartozó helyiségekbe és a vidékre húzódott, ahol a termelés mentes volt minden beavatkozástól és szabályozástól.”¹⁵ A Toynbee a XVIII. századi Angliáról írta: „A tőkés vállalkozók osztálya ez időben még csak gyermekkorát éli. Javaik jórészét még a családi ipari rendszer mellett állították elő. Az iparágak még nagyon kevésbé összpontosultak a városokban és csak részben váltak el a mezőgazdaságtól.”¹⁶ Franciaországban Seignobos szerint az ún. kereskedő-gazdák „a város határán kívül telepedtek le, tehát nem tartoztak a céhszabályok alá. Műhelyeikben az előmunkások felügyelete alatt korlátlan számú képesítés nélküli munkást, napszámost, asszonyt, gyereket gyűjtöttek össze . . .”¹⁷ A *belgiumi*, s különösen a flamand posztót is a kereskedők által megszervezett és kizsákmányolt paraszti iparosok manufaktúrái vitték a tőkés fejlődés útjára. Lewinsky így ír erről: „. . . A (paraszti — T. Gy.) posztósok már kereskedőknek dolgoztak háziiparszerűen, tőlük kapták a nyersanyagot, lényegében bérmunkát végeztek.”¹⁸ Újra csak a már korábban érintett három nyugat-európai ipari ország példáira, s ezekből is csak kevésre szorítkozhatom itt; úgy vélem azonban, hogy ezek világos képet mutattak a *paraszti ipari manufaktúrák* fejlődésének lényegére vonatkozóan. S mindenekelőtt azt bizonyítják, hogy ez a fejlődés ugyancsak nem „oroszországi sajátos iparfejlődés”, ahogy Berend T. Iván gondolta.

Hogyan lehet mégis az, hogy a magyarországi (hasonlóképpen a paraszti kisárutermelésre épülő) textilkooperációk és manufaktúrák olyan tömeges adatainak feltárása mellett, amelyet munkámban nyújtottam — összesen 259 tőkés textilvállalat az 1840—1848-as Magyarországon! — megállapításaim mégis elutasításra találtak vitapartnerem részéről? Fel sem tétélezem, hogy „a kisárutermelés napról-napra szüli a kapitalizmust” tétel volna vitás köztünk, amelyet az általam idézett nyugat-európai történelmi adatok is igazolnak. Mégis a paraszti ipar helyébe Berend T. Iván, mint a fejlődés főútját, a céhipart kívánja állítani, „a tőkésipar céhes kiindulási útját tagadni egyszerű szemethunyás a tények felett” — írta (280. l.). *Holott a textilipar területén nincs is tömeges céhi termelés*: a munkámban közölt számítás szerint 1848 körül ezek száma csak 31 000, s a céhes eredetű tőkés textilipari vállalatok száma 14 volt, az összes textilnagyüzemek nem egészen 80%-a.¹⁹ S Berend állásfoglalása a céhipar mellett annál is

¹⁵ Ch. Hill: Az angol forradalom. 1640. Bpest, Szikra. 1948. 34. l.

¹⁶ A. Toynbee: I. m. 38. l.

¹⁷ Seignobos: A francia nemzet őszinte története. Bpest, Athenaeum, é. n. 242. l.

¹⁸ J. Lewinsky: I. m. 27. l.

¹⁹ Lásd Tolnai: I. m. 48., 112. l.

meglepőbb, mert ugyanő írt arról, hogy „Magyarországon a textiliparban — mint azt többen vizsgálták és kimutatták — egyáltalán nem voltak céhek...” (276. l.).

Mi súlyos ellentmondást látunk Berend T. Iván álláspontjában, amely az önálló tökés fejlődés kezdetben vezető iparága, a textilipar terén nem a tömeges szövő-fonó paraszti kisárutermelésben látja meg a tökés fejlődés alapját képező főutat, hanem a jelentéktelen kiterjedésű céhiparban (amely egyébként saját megállapítása szerint „nincs is”).

Ennek az ellentmondásnak az okát vizsgálva egy látszólagosan alárendelt jelentőségű „szakmai” módszerre bukkantunk, amelyet Berend T. Iván szem előtt tartott cikke megírása során. „A tökés iparfejlődés útjait a vállalkozó típusa alapján különböztetjük meg — írta —, hiszen a bérmunkások tömegei . . . minden esetben azonos, többségében eredetében paraszti sorból származtak” (280. l.). De hát itt végzetes tévedés van! Mi sohasem *parasztról*, hanem *parasztiiparosról* beszéltünk! Itt nem arról van szó, hogy valamely tökés a maga vállalkozásába von bérmunkásként olyan parasztokat, akiket a nagybirtok vagy a tökés bérlet versenye elűz a földjétől, s akiket bármilyen szak- vagy segédmunkára betanítanak. Például — a Berend T. Iván által sajátosan említett — vasútépítésbe. A vasútépítés azonban *nem kisárutermelésből* keletkezett, ide a már másutt felhalmozott tökéekkel érkezik a tökés, s olyan iparágat, közlekedési ágat stb. fejleszt ki, amilyent hasznosnak ítél. Itt lehet esetleg a tökés „származása”, „típusa” stb. szerint kategorizálni a tökés vállalatokat, bár itt sem indokolt. De olyan iparágban, amelyben a tőke *eredetileg* alakul ki — vagyis ahol kisárutermelés nagyipari fejlesztése útján felhalmozódik, egyáltalán nem lehet a tökés „típusa” döntő szempont! Teljesen mindegy, hogy a szövő-fonó parasztiipari felvásárló kereskedő eredetileg maga is paraszt volt-e, vagy kereskedő, mert *itt a tökést alkotja, „szüli” a kisárutermelés, nem pedig fordítva, mint a vasútnál, ahol a tökés kezdeményezi az iparágat, és toborozza — bárhonnan — a munkásokat.*

A parasztiipar a belső piac elsőszülött tömegmértű ipari gyermeke; itt van a legtöbb szakmát ismerő ipari munkás, itt a legnagyobb az árukereslet. A tőke — bárhonnan is származik ide — kénytelen hozzáidomulni ez iparágához. A tökést nem származása, típusa alapján kell megkülönböztetni, hanem aszerint, hogy mi a kizsákmányolási területe. Igaz — mondhatja erre vitapartnerem —, de hát a kereskedelmi tőke, amely kívülről kapcsolódik a parasztiiparba, nem ennek kizsákmányolásából keletkezett. Valóban igaz, de csak egy pillanatig az. A tőke első körforgása, a bővített újratermelés első folyamata alatt már szőröstől-bőröstől a parasztiiparosok izzadságának termékévé válik. Nézzük csak a Berend T. Iván által említett — s ellenem érvként felhozott Goldberger „gyárost” (1848-ban valójában csak manufaktúratulajdonost) —, vajon tényleg nincs-e köze a parasztiiparhoz, ahogy vitapartnerem állítja. Tudni kell, hogy a XVIII. század végén egy Perez nevű felvásárló kereskedő — aki azután az eredeti spanyol helyett a német Goldberger nevet vette fel — az általa vásárolt felvidéki (szlovákiai) parasztvásznakat kékre festve vitte tovább a piacra; ebből halmozódott fel az a tőke, amelyből 1848 előtt már a „modern” festőgépeket vette egyébként kézi munkáin alapuló műhelye számára. Vajon mennyi tőke maradt meg a Perez-féle eredetileg máshonnan hozott kereskedelmi tőkéből addig? Nem hiszem, hogy bárki is arra gondolna, hogy a „gyáros” magasabb életszínvonalát és üzembővítését az eredeti tőke biztosította. Hasonlóképpen Valero is eredetileg felvásárló volt, aki olaszországi szakmájának megfelelően a paraszti nyersselyem felvásárlásával foglalkozott és annak megszővésével üzemeltette manufaktúráját. Berend T. Iván

hibájául rója fel munkámnak, hogy nem domborította ki eléggé, mint kelet-európai sajátosságot, hogy pl. az iparba csak a kisebb kereskedő-tőkék kapcsolódtak; ha így is volna, még inkább nyilvánvaló, hogy az eredetileg jelentéktelen felvásárló tőkék megnövekedése a parasztipar kizsákmányolása révén történt. Egyébként a nyugati és keleti kapitalista *sajátosságok* kérdésére később még visszatérek.

Magyarországon vannak egyébként paraszti származású felvásárló kereskedők is, akiket Berend reklamál rajtam; könyvemben a námesztói szlovák Kompanek paraszttakácsból lett felvásárlókereskedőt vagy a szlovákiai paraszti ipari házalókat, különösen a parasztipari vásznat Bulgáriába és Moldvába exportáló *bobrói*, az Erdélybe exportáló *zubrohlavai* stb. parasztiparos eredetű felvásárló nagykereskedőket ismertetem.²⁰

De hát Oroszországban sem minden felvásárló és manufaktúratulajdonos parasztipari múltú. „Az új paraszti »ipart« — írta erről Lenin — a szóbanforgó vidéken az a körülmény hívta életre, hogy az ország általános gazdasági fejlődése kiszorította a tőkét a kereskedelemből és az ipar felé irányította.”²¹ Nyilvánvaló tehát, hogy Lenin felfogásában nem a tőkés típusa, hanem kizsákmányolási területe a döntő. Egyébként ami a vitacikk azon megjegyzését illeti, hogy Lenin a „kuszár” kifejezést nem tartotta tudományosnak (mert a kisárutermeléstől a manufaktúrában végzett munkáig mindent belésoportoltak, 278. l.), arra csak azt lehet válaszolni, hogy ahogyan Lenin használta (pedig igen sokszor használta!), *egyszerre tudományossá vált. Ő tudniillik nemcsak megkülönböztette a parasztipar egyes fejlődési fokait, hanem egyidejűleg rámutatott az egyikből a másikba való átmenet folyamatára, a parasztipari kisárutermelésre épülő tőkés fejlődés jelentőségére, az iparfejlődés ez útjának kiemelkedő jellegére. S tette ezt éppen azokkal a narodnyikokkal szemben akik tagadták, hogy a paraszti kisárutermelésnek köze volna a tőkés nagyipari fejlődéshez. „Világos — írta —, hogy a »gyári és üzemi« és a »kuszár« — ipar különválasztása teljesen mesterséges, hogy egységes és kerek egészet alkotó ipari szervezettel állunk szemben, amely teljesen megfelel a tőkés manufaktúra fogalmának.”²²*

Ha a parasztipari kisárutermelésre épülő tőkés vállalatokat a tőkés típusa szerint kategorizálnánk — mint ezt Berend T. Iván kívánja —, az más hibát is eredményezne. Felcserélné a dolgozó tömegek és a tőkések tényleges szerepét a gazdaságtörténet kialakításában. Vajon valóban a kisárutermelés szüli a tőkét, és egyben a tőkést is, vagy megfordítva történik? A magyar gazdaságtörténet már régen tisztázta a *dolgozó tömegek alkotó erejének a mezőgazdaság előrevitelében, a termőföldek — irtással, lecsapolással, rendszeres megművelésével való — javításának történelemalkotó jelentőségét.* Ez a szemlélet a történelmi materializmus szemlélete, amely a néptömegek aktív, történelemformáló jelentőségét domborítja ki, habár nem tagadja a kiemelkedő egyéniségek történelmet gyorsító vagy lassító szerepét. Olyan hatalmas gazdasági fejlődés azonban, amely a mezőgazdaságban a tömegek állandó munkája és erőfeszítései alapján ment végbe, nem fűződhet egyes emberek nevéhez. Hasonlóképpen mutatkozik ez az iparfejlődésnél is. *Egész iparágak, s különösen az egész népgazdaságot érintő vezető iparág kialakítása és fejlesztése sem folyhat másból, mint a munkástömegek tevékenységéből.* Ez a szemlélet nyilvánul meg a parasztipar történelem- és gazdaságtörténelemformáló tevékeny-

²⁰ Tolnai: I. m. 62., 66. l.

²¹ Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. 339. l.

²² Uo. 387. l.

ségének munkáiban történt kiemelése során is. Itt nem a Goldbergerek és Valerók tevékenységéről van elsődlegesen szó — bár ez az adott időpontban hasznos volt —, hanem több mint egymillió szövő-fonó kisárutermelőnek, s ezek mindinkább bérmunkássá váló tömegeinek állandó erőfeszítéséről a guzsaly, a rokka, a szövőszék körül; több mint egymillió férfi, nő és gyermek harcáról az anyag feldolgozásáért, a mindennapi megélhetés biztosításáért, a kizsákmányolás szorítása és az ausztriai fejlettebb textilipar versenye ellen, — miközben (a mezőgazdasági kisárutermelő paraszttal együtt) felépítik az ország belső piacát, s ezzel (ugyancsak velük együtt) azt a gazdasági alapot is, amely az ország önálló fejlődésével, annak függetlenségét is alátámaszthatja.

A parasztipar tehát országos méretekben „szüli a kapitalizmust” s válik a manufaktúrafejlődés tömegalapjaként a belső piac kezdeti szakasza vezető iparágának, a textiliparnak fő fejlődési útjává. De — s most ezt kell aláhúznunk —, mindez csak akkor következik be, ha állami előfeltételeit biztosítják.

3. Igaz-e, hogy a protekcionizmus „gyártja a gyárosokat”, s ennek főeszköze a védővám? E védővámot hivatott-e pótolni Magyarországon az Iparvédegylet?

Mint már írtunk róla, a belső piac kialakulása feltételezi az azon kicserélődő mezőgazdasági és ipari termékeket; s miután a piac általában egyenértékek cseréjét jelenti, és a „belső” piac belföldi termékek cseréjére utal, — a belső piac egyidejűen jelenti az azon egymással cserekapcsolatra lépő hazai mezőgazdasági és ipari termékek egyenlő értékű mennyiségének megjelenését is. A piac „belső” jellege utal még kiterjedésének országhatártól-országhatárig tartó nemzeti voltára, ami az egyenértékű mezőgazdasági-ipari áruk tömegmértétét is bizonyítja. Ezért volt ennek előfeltétele a parasztságon — az ország lakosságának nagy többségén — belül létrejövő munkamegosztás; s azért volt e tekintetben perdöntő jelentőségű a parasztiparosok tömeges megjelenése, mint az ugyancsak tömegesen megjelenő mezőgazdasági áru- és kisárutermelők cserepartnere. A főként családi szükségletre termelő naturális gazdálkodást folytató parasztnak gazdaságilag még érdektelenek egymás iránt; a belső piac azonban létrehozza az ország gazdasági egységét, amennyiben a mezőgazdasági áru- és kisárutermelőket érdekeltté teszi az ipari áru- és kisárutermelők fogyasztásában (mert hiszen ez a fogyasztás jelenti az ő piacukat) és viszont. „... A csere erősödése az egyes területek közt, a fokozatosan fejlődő áruforgalom, a kis helyi piacok országos ... piachban való összpontosulása” — sorolja fel Lenin e folyamat jelenségeit, majd rámutat a végeredményre — „a nemzeti kötelek megteremtése nem ... egyéb, mint a polgári kötelek megteremtése”.²³ Ez az önálló tökéletes fejlődés kialakulásának folyamata.

Berend T. Iván vitacikkében azonban a polgári forradalma előtt álló Magyarországon semmiféle törekvést nem fedez fel arra vonatkozóan, hogy a haladó erők a mezőgazdasági termelés és az ipari termelés között valamiféle összhangot kívántak volna létrehozni. Ellenkezőleg, a mezőgazdasági és az ipari érdekeket állandóan szembeállítja egymással, lényegében csak a mezőgazdaság tőkés fejlődését tartja szem előtt, s az iparit lebecsüli, mint „a történeti fejlődésben a mezőgazdaság tőkésedése és annak ellenmondásai talaján lejátszódó gigászi társadalmi vajúdáshoz viszonyított apró történeti jelenség (munkáiban mutatkozó — T. Gy.)

²³ Lenin: Kik azok a „népbarátok” és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen? (V. I. Lenin művei. 1. köt. Bpest, Szikra. 1951. 153. l.)

mértéktelen eltúlzását”. Ne értsük félre! Itt nem a mezőgazdaság árutermelése a „gigászi”, s nem a hazai ipari termelés volumene „apró”, hanem tőkés fejlődésük létrehozásának problémája. Ebből *arra kell következtetnünk, hogy szerzőjük a tőkés mezőgazdaság kialakulásának jelentőségét tartja gigászinak, a nemzeti ipar kérdését pedig „apró történeti jelenség”-nek tekinti.* De hiszen Berend T. Iván ipartörténész! S egy olyan országról szól, amely éppen ezekben az években lép a polgárosodás, a kapitalizmus útjára! Hiszen tudnia kell, hogy a tőkés fejlődés mindinkább vezető területévé az ipar válik, s így *éppen ennek a fejlődésnek a kezdetét kell a legfontosabb kérdésnek tekinteni!* A dialektikus gondolkodás sohasem tekint úgy a pillanatnyi állapotra, mint az erők állandó helyzetére, s *meglátja a haladás csíraformájában is a későbbi rohamos fejlődés ígérétét.* Ilyen ígérlet az ipar is az 1848/49 előtti Magyarországon. S minden haladó erő ezt támogatta.

Miért volt érdeke pl. a magyar liberális nemességnek a honi tőkés iparfejlődés s mindenekelőtt a textilfejlődés a XIX. század közepén? Ebben az időszakban a magyar mezőgazdaság — s különösen a liberális nemesség birtokainak — *főterméke a gyapjú.* Az ország kivitelének az 1845—48-as években például 30%²⁴-át képviselte a gyapjú, míg az összes gabonaféle együttesen is csak 23%²⁴-ot. Ugyanakkor a behozatal legnagyobb tétele az ausztriai—csehországi textilgyártmányok voltak, amelyek 1848-ban az összimport 68,6%²⁵-át képviselték. Az ausztriai piaci monopólium súlyos károkat okozott a mezőgazdasági s különösen a gyapjútermelőknek az árak leszorítása következtében. S a XIX. század 30—40-es éveiben, amikor az *egész liberális nemesség árutermelővé fejlődött, országos méretekben alakult ki az a vélemény, hogy a magyar mezőgazdaság csak akkor fejlődhetik — természetesen tőkés úton —, ha áruit az országban, a belső piacon értékesítheti.* Ezért kellett a honi textilipar, s mindenekelőtt a tőkeerős textilmanufaktúra, hogy piacává váljék a gyapjúnak s az egyéb mezőgazdasági termékeknek; természetesen egyszersmind a mezőgazdaság is piaca lenne a honi iparnak. S e polgárosodó — s a gyenge polgárság funkcióját teljesítő — liberális nemesség vezére, Kossuth Lajos ezért írta 1845-ben erről: „Ésengve szeretném kérni nemzetemet: siessen! siessen! *siessen meghódítani a magyar iparnak a magyar piacot, hogy az élénk belfogyasztás által virágzásra jutott magyar ipar piacot biztosíthasson a verseny fenyegette magyar földművelésnek . . .*”²⁶

De hogyan biztosíthatta a belső piacot a honi ipar számára a liberális nemességgel élén az ország lakossága? Természetesen a nemzeti protekcionizmus eszközeivel. Ezek között a legfontosabb a védővám volt, mert ez egy csapással az ipar részére biztosította a nemzeti jövedelem egy jelentékeny részét, ugyanakkor a nemzeti piacot is, kiszorítva az idegen versenytársakat. Mint Marx a kapitalizmus kibontakozása korszakáról megállapította „a védővám-rendszer . . . eszköz valamely ország nagyiparának fölnevelésére, azért látjuk, hogy olyan országokban, ahol a burzsoázia mint osztály érvényesülni kezd, ott . . . nagy erőlködéssel dolgozik védővámok kivívásán”.²⁷ Nyilvánvaló, hogy a Magyarországon a burzsoázia szerepét betöltő liberális nemesség ezt a saját *korának legkorszerűbb álláspontját* fejezi ki, amikor mind élesebben állást foglal a magyar ipari védővám mellett. Az 1843-ban megnyitott diéta alsóházában többségben levő liberális nemeselek *meg is szavazzák a védővámot; ezt azonban a félféudális-agrárius érde-*

²⁴ Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie für die Jahre 1845—46. u. 1847—48. Wien. 1850. 55—57., 24—27., 58—63. l.

²⁵ Uo. 1847—48. 58—63. l.

²⁶ Pesti Hirlap, 1845. febr. 21., 97. sz. (Kiemelés tölem. — T. Gy.)

²⁷ *Marr*: Szabadkereskedelem és védővám. Bpest. 1919. 32. l.

keltségű felsőház és Bécs elvetette. Alkotmányos úton tehát nem érhető el a magyarországi haladó erők követelése, a vámmal védett magyarországi belső piac. Mi tehát a teendő?

A védvám törvény reakció által való elvetése után Szentkirályi Móric és Bezerédj István az országgyűlésen kimondta a jelszót: *Hogyha határainkon már nem lehetett, házunk küszöbjei előtt állítsuk fel az idegen gyártmányú iparcikkeket kizáró sorompókat.* 1842-től, de különösen 1844-től kezdve egymás után alakulnak az országban helyi védegyletek, amelyeket 1844. október 6-án Kossuth *egyetlen hatalmas országos szervezetté egyesít.* Csaknem 100 000 aktív tagja van, akik vállalják, hogy csak magyar ipartermékeket — s itt elsősorban textiltermékeket jöttek számba — vásárolnak.

A védegyelet iparpártoló tevékenységének központi kérdése — mint a gyapjúértékesítés problémájából is következtethettük — a honi textilipar támogatása volt. „Védegyeletünk — írta Kossuth²⁸ — mindaddig félkezű óriás lesz, valamint éppen azt a kelmét, amelyből legtöbbet (évenként 25—30 millió pft árát) fogyasztjuk, magunk nem készítjük.” Kossuth tisztában van a szövő-főző parasztiipar jelentőségével is e területen: „A szövést a népnek (nem a gyárakban dolgozó munkásoknak . . . hanem a mezei lakos nép tömegeit értem) . . . nem egyedüli, hanem hasznos mellékkeresetévé tegyük . . .”²⁹ Erre hívja fel a védegyelet által támogatott manufaktúratulajdonosokat is. *A védegyelet ez — anyagi és főleg erkölcsi — támogatása jelentősen előmozdította a parasztiipari alapú tőkés textilvállalatok fejlődését.* Az eddig — könyvemben — felkutatott ilyen ipari cégek közül 68-at találtam, amely 1842 előtt működött már, míg az 1843 és 1848 között alakulók száma 109 volt;³⁰ az összes tőkés textilipari vállalat 62%-a tehát ebben a társadalmi ipartámogatási korszakban indult be. Egyidejűleg a vidék feudális földtulajdonviszonyai (ösiség) miatt a manufaktúra-tőke és a rossz termékek következtében³¹ a szlovák szövő-főző parasztlakos városokba vándorlásának folyamata is megindult; a parasztiipari textiltermelés egy része tehát valóban „beszorult a városba” (amit Berend T. Iván ugyancsak nem ért meg, hiszen — szerinte — „parasztlakosokról” van szó, akik a „falvakban laknak”). Egyébként akár manufaktúrák, akár kooperációk alakultak ily nagyszámban a textiliparban (vitapartnerem ez utóbbit állítja, bár többségében manufaktúráról van szó), tőkés vállalattal állunk szemben, s így ebben a vonatkozásban a vita érdektelen.

Mind e bizonyítékok ellenére a védegyelet kérdésében sem tudunk vitapartneremmel közös nevezőre jutni. Berend T. Iván kandidátusi disszertációm opponensi véleményében leszögezte, hogy szerinte a védegyelet jelentőségét „semmiképpen sem az iparfejlődésre gyakorolt konkrét hatásában, hanem 1848 politikai tábora kikovácsolásában kell keresnünk”. Persze a védegyeletnek nagy politikai jelentősége is volt, de az *önálló tőkés fejlődés gazdasági célkitűzésére gyakorolt hatása volt az elsődleges, s csak ennek „felépitménye” volt a politikai következmény.* A történelmi materializmus ezt a sorrendet félreérthetetlenül tisztázza, s ezt a történelem most is alátámasztja.

Ha van tömegméretekben folyó paraszti kisárutertermelés (melyet Berend T. Iván nem tagad), s vannak tőkés textilüzemek (amiket ugyancsak nem tagad, habár azok paraszti alapját nem ismeri el), *miért nem hasonló a magyarországi*

²⁸ Kossuth Lajos: Pro memoria a Magyar Gazdának c. cikk. Hetilap, 1845. 12. sz. 184. l.

²⁹ Hetilap. 1845. 16. sz. 245. l.

³⁰ Lásd Tolnai: I. m. 118. l.

³¹ Lásd a tőke és a munkaerő városbaözlésének leírását, az utóbbit a szlovák parasztiiparosokra vonatkozólag az 1846-os éhínség idején — uo. 126—143. l.

iparfejlődés az ugyanezen előzményekkel induló angliaihoz, vagyis az önálló tőkés fejlődés klasszikus példájához? Ezt vitapartneremnek indokolnia kell. Kettős választ is ad. Az első: az 1848 előtti „a Habsburg-birodalom kereteibe kényszerített” Magyarországon „nyomasztó feudális viszonyok uralkodtak” (277. l.). De hát a nyomasztó feudális (és ráadásul feudális-gyarmati) viszonyok valóban nem engedik meg az önálló fejlődésre való átállást? Erről szó sincs. *Az ilyen szemlélet örök feudalizmusra ítéli a „nyomasztó feudális viszonyok” között élő országokat, különösen ha azok még más államok „kereteibe” vannak „kényszerítve”.* Ha azonban az Ausztriához ugyancsak feudális gyarmati vonatkozásban kapcsolódó XVIII. századvégi Belgium történetét nézzük, menten kiderül, hogy *az önálló tőkés fejlődésnek a „nyomasztó feudális” és gyarmati állapotban kialakult kezdetei menten rohamos tőkés fejlődésbe mennek át, ha az állam kivívja függetlenségét és önálló gazdaságpolitikára térhet át, beleértve a protekcionizmus politikáját is.* Az 1848/49-es magyar polgári forradalom ugyancsak a független Magyarország zászlaját tűzte ki, mint Belgium 1830-ban; győzelme esetén itt is szükségszerűen az önálló tőkés fejlődés útja bontakozik ki. Erről még a későbbiekben lesz szó.

Berend T. Iván másik érve a magyarországi önálló tőkés fejlődés lehetetlensége mellett az, hogy Magyarország porosztutas fejlődése mellett erről *szó sem lehet.* „A porosztutas agrárfejlődés történeti irodalomban meggyőzően ábrázolt történeti előzményei közepette — írta (282. l.) — . . . az önálló tőkés fejlődés alapfeltételei hiányoztak.” Megint egy predestináció. Milyen történeti irodalmat tanulmányozott erre vonatkozóan Berend T. Iván? E nemzetközi történelmi kérdésekre kiterjedő vita közepette cikkében egyetlen külföldi forrást sem idézett, amelyeket szembeállított volna az én külföldi szakirodalomból vett hivatkozásaimmal. De vegyük akár a hazai irodalmat is: valóban sehol sem talált olyan utalást, hogy például Poroszország (pedig ez a névadója a porosztutas agrárfejlődésnek) sohasem lépett az önálló tőkés fejlődés útjára? A valóságban az ugyancsak porosztutas cári Oroszországgal együtt, de azt megelőzve Poroszország az egységes német állam keretében az önálló tőkés fejlődés útján járt.

Amikor a gazdasági fejlődés egy bizonyos — jelenleg tőkés — típusát vizsgáljuk, akkor az *első szempont a legáltalánosabb és legjellemzőbb tulajdonságok vizsgálata kell legyen, s a speciális adottságok csak másodsorban figyelemreméltók.* Magyarország tőkés fejlődése előzményeinek kutatásában is a főszempont az, hogy e fejlődés *tőkés irányú; a nyugat-európai ugyancsak tőkés irányú* (például manufaktúra-) fejlődéssel való összehasonlításnál tehát elsősorban a közös (kapitalista jellegű) tulajdonságokból kell kiindulni és nem a másodrendű speciális jellegzetességek (például a különböző agrárfejlődés) következtében kétségtelenül meglévő különbségekből. Ha ez a vizsgálatunk főszempontja, nem fogunk eltévedni az olyan jelenségek között, mint amilyen a parasztipar, a piac, a belső piac, az önálló tőkés fejlődés, a függő tőkés fejlődés (amiről lesz még szó) stb. Itt utalok Berend T. Ivánnak azon korábban említett megállapításaira, amelyek a kereskedelmi felvásárlásnak a tőkés fejlődés szempontjából való kutatásaimat elmarasztalták, mert szerinte úgy kezelem a „kérdést, mintha a kereskedelmi tőke Magyarországon ugyanolyan szerepet játszott volna a tőkés iparfejlődésben, mint a nyugat-európai országokban”. Itt le kell szögezmem, hogy ezek *lényegében* valóban ugyanolyan szerepet játszottak (tőkés termelésé szervezték a kisárutermelést), még ha van is mennyiségükben, nagyságukban stb. különbség. Ez azonban főleg a fejlettebb állapotnak a fejletlenebbel szemben való mennyiségi különbsége. Hadd hivatkozzak itt Leninre, aki a „speciális orosz utat” hirdető századfordulói orosz irodalommal szemben leszögezte, hogy „Oroszország

ugyanarra az útra lépett, mint Nyugat-Európa”.³² „Érdekes, hogy mennyire azonosak ennek az általános folyamatnak alapvető vonásai Nyugat-Európában és Oroszországban.”³³ Stb. Magyarországon is a nyugatival lényegében azonos módon vált lehetővé az önálló tőkés fejlődés kialakulása is; az, hogy ez valóban bekövetkezett-e, összefügg a nemzeti függetlenség problémájával.

4. Hogyan foglaljunk állást a haladó- és hogyan a reakciós nacionalizmussal kapcsolatban? Miért kell 1848/49-et pozitívan és 1867-et negatívan értékelnünk?

Ha nincs önálló tőkés fejlődési tendencia az 1848-as Magyarországon — Berend T. Iván koncepciója szerint —, természetesen a szabadságharc veresége ezt meg sem semmisíthette. A vitacikk tehát kétségbe vonja, hogy „1848 veresége pecsételi meg az önálló fejlődés sorsát” Magyarországon (282. l.). Úgy véli, hogy magát 1848-at a „megelőző több évszázados fejlődési út”, „a feudális viszonyok hosszas fennmaradása”, „az örökös jobbágyság visszaállítása” (282—3. l.) is meghatározza a nemzeti szuverénítás hiánya mellett. *Újra visszatértünk a búvós körbe: a feudalizmus fennmaradásának oka a feudalizmus.* A tömeges kisárutermelés a mezőgazdaságban és az iparban — amit, újra alá kell húznunk, senki sem tagad — tehát nem szülte volna meg a tőkés formákat sem a mezőgazdaságban sem az iparban? S ha mégis megszülte — mert ezt sem tagadja senki — az nem hat a feudalizmus „hosszas fennmaradása”, „az örökös jobbágyság visszaállítása” stb. ellen? Hiába van az árutermelés, megmarad a feudalizmus, mint meghatározó tényező? Akkor hogyan született mégis meg a polgári forradalom, mint a tőkés fejlődési tendenciák győzelme a feudalizmus felett? S hogyan robbant ki a szabadságharc, mint az önálló tőkés fejlődésnek, a belső piac nemzeti piaccá alakításának s onnan minden idegen iparcikk kiszorításának gazdasági célját szolgáló küzdelem? Minderre nem ad magyarázatot Berend T. Iván koncepciója.

Mit mond ezzel szemben a történelem? A közbülső vámvoalat az ellenforradalmi Habsburg-kormányzat mindjárt a győzelem után eltörölte. Ekkor megindult a mostnár minden védegyeleti társadalmi mozgalomtól „megtisztított” országba a lajtántúli ipar, — többségében, mint ismeretes, a textilipar — áruözöne. Lehet-e ez közömbös, vagy csak „apró történeti jelenség” a magyar tőkés iparfejlődés és a magyarországi belső ipar szempontjából? Pedig annak kellene lennie, ha, mint Berend T. Iván írta cikkében, nem 1848 veresége pecsételi meg az önálló magyar fejlődés sorsát. A múlt — a feudalizmus elhúzódása stb. — korábban is fennállt, s determinálta a fejlődést. Mi az oka akkor, hogy a magyar textilmanufaktúra (és kooperáció) pusztulásának s a magyarországi parasztipar ugyanekkor meginduló szörnyűséges tömegnyomorral járó felbomlásának időszaka éppen ekkor kezdődött el? *Talán mégis a vereség?*

Munkámnak az 1850-es évektől az 1867-es kiegyezésig tartó ipari fejlődést — illetve visszafejlődést — tartalmazó része kimutatja, hogy az 1857-es tőkés gazdasági válságig csaknem minden hazai textilmanufaktúra (és kooperáció) csődbe jutott, illetve megszűnt. A felvásárlókereskedelem ügynökévé és közvetítőjévé vált a ciszlajtániai textiltermékek helyi eladásának. Végül — két évtizedes

³² Lenin: A narodnyikság gazdasági tartalma és bírálata Sztruve úr könyvében (V. I. Lenin művei, 1. köt. 428. l.).

³³ Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. 9. l.

hősies munka, erőfeszítés és nyomorgás után — az 1867-es gazdasági válságig lényegében megszűnt a kisárutermelő szövő-fonó parasztiipar is, legalább ami tömegméreteit jelenti. A paraszti szövők és fonók — mivel árugazdaságuk megszűnt, kiszorította az immár vasúton is mindenütt megjelenő külföldi gyári textiláru — kénytelenek visszatérni parasztparcelláikhoz, s mezőgazdasági bér munkásként, kubikusként tengődni az ipari munkás magasabb életszínvonalának 1848-ig reálisnak látszó lehetősége helyett. S mert a részes munkás, a cseléd, a bedolgozó „bérllő” — nagyrészt visszatérést jelentett a természetes gazdálkodásra, a természetbeli bérré stb., újjászerveződött a falusi háziipar is családjában, vagy legalább is a csekély termelési feleslegét piacra vivő patriarchális parasztgazdaság. Ezt mutatta az 1884-es háziipari összeírás még mindig hatalmas, 800 ezrenyi parasztiipari tömegével, de az ezek már csak évi átlagosan 3 Ft 87 krajcárt kitevő árutermelésével.³⁴ *A honi parasztiipar, amely 1848 előtt az önálló magyar iparfejlődés hatalmas ígérete volt, ime elpusztult.*

Ezzel kiesett Magyarország nemzetgazdaságából a tömegtermelő ipari elem, s esett a mezőgazdasági áruk belföldi vásárlása; erősen lecsökkent a magyarországi nemzeti piac is. *A mezőgazdaság terményeit újra Ciszlajtániába szállította a nagybirtok, a belső piac elsorvadása visszaszorította a mezőgazdasági paraszti kisárutermelőket is. Mezőgazdasági nyersanyagszállításával fizette meg az ország — amely most már tőkés keretek között, s így kapitalista történetében immár véglegesen a Monarchia mezőgazdasági körletévé vált — a Lajtántúlról importált ipari termékeket.* Megszűnt tehát a hazai ipari tőke felhalmozása — kivételként a néhány ezer munkást alkalmazó s így jelentéktelen felhalmozást nyújtó malomipar maradt meg —, s az ország nehézipari nyersanyagtelephelyeit importált, főleg bécsi tőkék kerítették ellenőrzésük alá. *Íme: Magyarország amely 1848/49-ig az önálló tőkés fejlődés irányába haladt, így vált függő országgá, s maradt az, egész tőkés fejlődése során.* Így — állapítottam meg munkámban — a parasztiipar ugyanúgy hozzájárult (mostmár hiányával) a Magyarország függetlenségét feladó 1867-es kiegyezéshez, ahogy 1848/49-ben hozzájárult (akkor azonban jelenlétével) a forradalom és szabadságharc erőihez.

Berend T. Iván ezt úgy értékeli vitacikkében, hogy munkám „az 1867. évi kiegyezést »a hazai parasztiipar pusztulása« következményének tekinti” (282. l.). Valóban leegyszerűsített magyarázat! A gazdasági összefüggéseiből kiragadott ezen „parasztiipar-konceptióm” kétségtelenül sajátos tudományos proflit kölcsönöz számomra. Munkám második része az 1850-től 1867-ig tartó korszak keretében mindazoknak a viszonylatoknak és kapcsolatoknak a visszaesését vizsgálja, amelyet az innmár felbomló parasztiipar mutat; s e visszaesés mind a belső piac, mind a textilipari tőkés fejlődés, mind az önálló tőkés fejlődés kérdéseire vonatkozott. Ezt tisztázni kellett, mivel e munkám csupán ilyen ismertetéseken keresztül megközelíthető: eddig nem jelenhetett meg, éppen „vitás volta” miatt, nyomtatásban. Ez szolgáljon adalékul vitapartnerem azon megállapításához, hogy álláspontommal „nagyon is sokat vitatkoznak”. Azt viszont el kell ismernem — és ennek örömmel eleget is teszek —, hogy Berend T. Iván mint lektor nemcsak hogy nem akadályozta meg, hanem támogatta az 1840—1849 közti időszakokkal foglalkozó könyvem megjelenését, azután is, hogy felfogását nem tettem magamévá. Mostani cikkét is úgy tekintem, hogy a vitás kérdések felvetésével elő akarja segíteni azok helyes irányú tisztázását.

³⁴ *Jekelfalussy József*: Magyarország háziipara az 1884. év elején. Bpest. 1885. 25—31. l. alapján kiszámított átlag.

Berend T. Iván rámutat, hogy párbeszédünk „végső soron szerves része a történelemszemlélet nacionalista maradványairól Molnár Erik által kezdeményezett . . . vitának” (284. l.). Bizonyos, hogy aki belső piacról, önálló tőkés fejlődésről, forradalomról és szabadságharcról ír, az mindenképpen állást kell foglaljon abban, hogy ezek az események, amelyek egyidejűen a *gazdaság* és a *polgári nemzeti fejlődés* kategóriájába tartoznak, *előnyösek vagy hátrányosak a társadalmi-gazdasági fejlődés szempontjából*. S itt aláhúzottan ki kell jelentenem, hogy én a magyarországi polgári forradalom eseményeit — egyes nemzetiségekkel és a földosztással kapcsolatos fejleményektől eltekintve — de e két fejleményt is figyelembevéve *egészében haladónak tartom*; s ebben, gondolom, nem állok egyedül. Továbbá aláhúzottan kijelentem, hogy én a *kiegyezést* — egyes, a nemzeti önállósodás-irányába tett lépésekkel kapcsolatos fejleményektől eltekintve — de ezek figyelembevételével is *egészében reakciónak tartom*; s talán ebben sem állok egyedül. Mindezt előrebocsátom, de ez az állásfoglalás — a forradalom pozitívan, a forradalmat lezáró antidemokratikus ellenforradalmi tett negatívan való értékelése — sem általában, sem a konkrét magyar viszonylatban nem áll szemben a marxista állásponttal, ellenkezőleg, azt képviseli. Hadd idézem itt Berend T. Iván részéről a vitába bevont Molnár Eriket, aki szerint „a polgári nemzeti ideológia, a hazafias érzésre való polgári hivatkozás, amely 1848-ig, illetve 1867-ig — ha a nemzetiségi kérdést nem tekintjük — a haladást mozdította elő, 1867 után a félfudális kapitalista osztályuralom leplezésének, a nyers osztályérdek nemzeti köntösbe rejtésének . . . eszközévé változott . . .”³⁵ Nos (ha eltekintünk attól, hogy az 1848 utáni Magyarország valójában *kapitalista volt*, bár feudális maradványokkal, tehát nem „félfudális”) — ez az én véleményem is. S ebben a problémakörben éppen ez a *főkérdés*. Ha ennek ellenére mégis előzékenyen bemegyek a nemzeti kérdésben vitapartnerem által kitárt kapun — amelyen az ő véleményét csak abból következtethetem, hogy Molnár Erikre hivatkozik —, nem is a mostani vitacikk ösztönöz, hanem a korábban Ránki György társaságában megírt — s a mostanitól annyira elütő hangú — cikkben felvetett kérdések megválaszolása. Úgy gondolom, hogy legalább is mindaddig, míg nem tisztázódik a vita, inkább érvekké, mint olyan címkék osztogatásával kell az igazságot „kideríteni”, mint az érintett cikk szótárából való „dogmatikus ferdtítés”, „a »sajátos magyar út« jobboldali, romantikus nacionalista szemlélete” stb. Az ilyen hangvétel nem elősegíti, hanem megzavarja az objektív vita-kapcsolatok kialakulását. A tudomány érdeke pedig éppen az ellenkező.

A tőkés fejlődés szükségszerűen kapcsolódik a nacionalizmus problémájához. A polgári nemzeti ideológia anyagi alapja a belső piac, amelyet az árutermelés és különösen a tőkés árutermelés érdekében nemzeti állammá forrasztanak össze az abban érdekelt osztályok. S mivel az árutermelés a társadalom előrehaladásának, a feudalizmus nyomorúságából és elmaradottságából való kilábalásnak és a tőkés fejlődésen keresztül a szocializmus felépítésének az eszköze, — az *árutermelés e nacionalista ideológiája a polgári forradalmak korszakában szükségszerűen haladó ideológia.* S ugyanezen okból az *ellenforradalom minden tette, amellyel az árutermelést, a nemzeti belső piac kialakulását gátolja, reakciós, visszafelé húzó történelmi irányzat.* Ez a polgári nacionalizmusnak a gazdasági alap figyelembevételével

³⁵ Molnár Erik: A nemzeti kérdés (Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról. Elő- és utósóztó írta: Pach Zsigmond Pál. Bpest, Kossuth. 1965. 25. l.).

A polgári nacionalizmus ez alapvető — haladó vagy reakciós — tendenciái a kapitalizmus nagyszámú ellentmondásai miatt természetesen *nem* teljesen következetesek. A haladó polgári nacionalizmus is felmutat reakciós irányzatokat; az angol forradalom másnapján már bemocskolta kezét az írek vérével, a francia forradalom idején türelmetlenség mutatkozott Elzász népének német nyelvével szemben stb. Nagyön helytelen nacionalista politikát folytatott a magyar liberális nemesség az ország nemzetiségeivel szemben, s ez egyik főoka volt a forradalmi szabadságharc vereségének.

Hasonló módon ellentmondásos a nemzeti burzsoáziának a „saját” nemzeti munkássághoz és parasztsághoz fűződő kapcsolata. Egyidejűen azok érdekeit is képviselik (miközben a forradalom és nemzeti függetlenség győzelme, vagyis a belső piac megvédése érdekében élükre állnak), s ugyanakkor szemben is állnak velük (mint kizsákmányolók). De hát *ez folyik az árutermelés ellentmondó jellegéből, amely egyidejűen előreviszli a fejlődést, s ugyanakkor a verseny és a kizsákmányolás következtében antagónisztikus osztályokra bontja a társadalmat.* Ez ellentmondások azonban nem befolyásolják a forradalom és a nemzeti függetlenségért folytatott háború alapvetően haladó jellegét.

Amíg azonban a belső ellentmondások a forradalomban az összes haladó osztályok részéről háttérbe szorulnak, addig *az ellenforradalomban teljes súlyukkal jelentkeznek.* 1867 valódi jellegét mi sem mutatja jobban, mint hogy teljes egészében fellángoltak Magyarországon a nemzetiségi ellentétek, s hamarosan a munkásság és szegényparasztság osztályharcos megmozdulásai is. A milleniumra, a „kiegyezései paradicsomra” nem kellett negyed évszázad sem ahhoz, hogy Magyarország elveszítse nemzetiségei területeit; s hasonlóan esekély időszak, hogy tanácsköztársasággá alakuljon.

Az 1867-es kiegyezés reakciós jellegét — Molnár Erikre való hivatkozással is — *eldöntöttnek tekintem.* Mégis, ennek mai történelmi értékelésében néhol bizonyos *ellentmondást* látok. Újra Molnár Erikre hivatkozom, aki azt írta, hogy az 1867-es kiegyezés után „Magyarországon a polgári nemzet klasszikus, francia formájával szemben ennek csak torz alakja jött létre. Nem azért, mert a magyar nemzet állami függetlensége nem volt teljes.”³⁶ Hanem, mint ugyanott megállapította, mert a feudális erőket nem semmisítette meg a polgári forradalom. Amíg az első mondattal egyetértek, sajnos, az utóbbi kettővel nem tehetem ezt. Kapitalista ország volt Magyarország 1867-ben? Kétségtelenül az. Mi az, ami tőkés gazdaságát s ennek felépítményeként polgári nemzeti jellegét eltorzította? Az előbbiekől következtetve az, hogy árutermelése nem a belső piacra épült, vagyis hogy burzsoáziája nem rendelkezett a belső piac feletti teljes ellenőrzéssel. Vagyis „mert függetlensége nem volt teljes”, ahogy Molnár Erik írta, de ellenkező előjellel; ti. ő szerint nem, az én felfogásom szerint pedig *éppen a gazdasági alap a döntő e kérdésben.* Az, hogy a feudalizmus erőit a polgárosodás erői nem tudták kiszorítani, *másodlagos* jelentőségű egy önálló fejlődésű tőkés államban, amelynél gazdasági fejlődése során a burzsoá osztály szükségszerűen állandóan erősödik a feudalizmus maradványaival szemben, amelyet végül is kiszorít. Nézzük Angliát, ahol a polgári forradalmat követő restauráció újra visszaültette az arisztokráciát vezető helyére, de a XIX. század polgárosodása már csak állami cöppfá merevítette. Vagy Poroszország junkerei, akik gazdasági vezetőségüket elvesztve a bürokráciába és a katonatiszti rendbe szorultak vissza.

³⁶ Uo. 23—24. l.

De mindez a polgárosodás, a tőkés fejlődés viszonylag magas fokán következett csupán be. *Ugyanez megtörtént volna Magyarországon is, ha függetlensége biztosította volna önálló tőkés fejlődését.*

Az a felfogás, hogy az állami — és gazdasági — függetlenség nem játszik szerepet, vagy kevés szerepet játszik a nemzet és a nemzetgazdaság fejlődésében, úgy tűnik, hogy ideológiai alátámasztást is nyert Molnár Erik idézett munkájában. Engelsnek 1882-es Kautskyhoz írt levelére hivatkozik, amely szerint — mint írja — „az 1867-es kiegyezés Magyarország nemzeti függetlenségét elegendő mértékben biztosította ahhoz, hogy a belső osztályharc útja szabadabbá váljék”. Leninre is hivatkozik a továbbiakban, akinek egy megállapítása szerint a magyar uralkodó osztály a Monarchiához „éppen a nemzeti függetlenség érdekében” ragaszkodott, „amelyet rablóbb és erősebb szomszédok teljesen eltiporhatnának”.³⁷ Persze ami az Engels-idézetet illeti, beszélhetnénk arról, hogy az osztályharc szabadsága azonosan alakul-e a tőkés fejlődés lendületével, ami az ország gazdasági-politikai függetlenségéből folyik; éppen Oroszország proletariátusa bizonyította be, hogy elmaradottabb gazdaságú államban is igen élessé válhat az osztályharc. De induljunk ki abból, hogy Engels nem az osztályharcra vonatkoztatta a magyar nemzeti függetlenség elegendő voltát, hanem általában állította volna, — azt jelenti-e ez, hogy a magyar történészeknek e megállapítást kell a nemzeti történelemírás tengelyébe tenniük? A marxizmus mindig a tényeket teszi az elmélet kritériumává. S ez engelsi mondat különben is kevésbé igényel elvi jelentőséget, hiszen nem szerves része a marxizmus tudományos épületének; inkább napi politikai jellegű megállapítás. Ilyenek között pedig lehetnek — és voltak is — tévedések anélkül, hogy kihatottak volna magára az elméletre. A csehek például nem nevezik magukat németeknek, pedig Engels 1853-ban azt írta róluk, hogy beolvadnak a németységbe („Forradalom és ellenforradalom Németországban”). *Az ilyen megállapítások érvényét a történelem ellenőrzi.* A történelem szerint pedig a Monarchia közös vámterületébe zárva a magyar függetlenség valóban elégtelen volt; ahogy az ország torz gazdasági fejlődése is igazolja. Ami az idézett Lenin-mondatot illeti, azt ugyancsak nem igazolta a történelem: a cári Oroszország a XIX. század közepe óta egyetlen európai országot sem nyelt el, még a kis román fejedelemségeket is kiűrtette nyugat-európai nyomásra.

Nem, a kiegyezés értékelését e *mellékmondatok* helyett a marxi—lenini tanítások *alaptételeinek* figyelembevételével kell megtennünk. Ezek pedig — ahogy korábban is láttuk — félreérthetetlenül tisztázzák a belső piac, az önálló tőkés fejlődés és a nemzeti függetlenség összefüggéseit. A nemzeti mozgalmak „gazdasági alapja az — foglalta össze Lenin —, hogy a burzsoáziának az árutermelés teljes győzelme érdekében meg kell hódítania a belső piacot, egy állammá kell összeforrasztania azokat a területeket, amelyek lakossága egyazon nyelven beszél . . .” *S a kiegyezéssel, a közös vámterület törvényesítésével a magyar földbirtokos uralkodó osztály lemondott Magyarországon belső piacról, s gazdasági-politikai függetlenségéről. Ez kimondja az ítélet a kiegyezés jellegéről.*

Talán a korábbi idézetek — amelyekre mostanában gyakran hivatkoznak — vagy talán egyéb szempontok figyelembevételére alapján néhol sajátos kép bontakozik ki a kiegyezésről, s Magyarországnak a Monarchia keretében való fejlődéséről. Mintha 1867 az ország történelmi és gazdasági-politikai felemelkedésének kiindulópontja, valami haladó jelenség volna. Így a már idézett cikkükben Berend T. Iván és Ránki György is igen kedvező képet rajzol az Osztrák—Magyar

³⁷ Lásd uo. a 24. lapon.

Monarchia Magyarországaról; „... A szabadságharc vérbefojtása ellenére — irták — a tőkés fejlődés Magyarországon az első világháborúig gyorsabban haladt előre, nagyobb eredményekre, magasabb színvonalra vezethetett, mint több más, nemzeti szuverenitással rendelkező közép- és kelet-európai országban.”³⁸ Hogyan kell ezt a megállapítást értelmezni a 1867-es kiegyezés utáni Magyarországra s magára a kiegyezésre vonatkozóan? Történelem-szemléleti szempontból mindenekelőtt úgy, hogy a nemzeti szuverenitás hiánya, illetve a szabadságharc vérbefojtása *kevésbé* befolyásolja a nemzetgazdaság fejlődését; s itt továbbmennek a szerzők, mint tette Berend T. Iván vitacikkében, ahol képtelenségnek mondta 1848 vereségéből levezetni a tőkés Magyarország gazdasági elmaradottságát. *Itt úgy tűnik, mintha a fejlődés szempontjából egyenesen előnyös volna a kiegyezés.* A valóságban azonban *sem az nem áll,* hogy a „nagyobb eredmények”, a „gyorsabb haladás”, a „magasabb színvonal” bárkiben is elégedettséget kelthetne, *sem pedig az,* hogy a példaként említett Szerbia és a román fejedelemségek szuverén államok lennének. Ha nem is a „román fejedelemségeket”, hanem a világháború előtti kapitalista Romániát, és ha a világháború előtti Szerbiát is tekintjük — *sem mondhatjuk azokat valóban független államoknak; nem a saját kormányok formális önállósága, hanem az önálló gazdaság tesz egy országot valóban önállóvá,* és ez országok ezzel éppen úgy nem rendelkeztek, ahogy a mai Latin-Amerikai tőkés országoknál sincs szó erről. Ennek oka ugyanaz, mint a magyarországi függő fejlődése: ez országok belső piacát nem engedték kialakulni a náluk sokkal erősebb tőkés hatalmak és — a látszólagos függetlenség ellenére is — mezőgazdasági országokká váltak, amelyek agrárterményeket exportáltak, kész iparcikkeket importáltak. *Itt tehát függő országokról van szó mindkét oldalon, s ha ezek között Magyarország fejlettebb, az onnan van, hogy nyugatabbra fekszik, előbb indult el a kapitalista fejlődés útján, mint a török feudális gyarmati sorban élő Balkán-országok.* Ami pedig a cári Oroszországot jelenti, az valóban szuverén ország volt, de *gyorsabb is volt kapitalista fejlődése Magyarországnál az első világháborúig.* Magyarország függő jellege egész tőkés korszakában megmaradt. Magas nyersanyag-kiviteli aránya állandósult (1868-ban 62,0⁰/₀, 1936-ban 61,2⁰/₀ volt).³⁹ Ezért vált a XIX. század második felétől Ausztria, a XX. század első felében pedig Németország politikai csatlósává.

Mindebből nyilvánvaló, hogy a *reakciós nacionalizmus ideológiája ellen küzdeni csak úgy lehet, ha egyidejűleg méltatjuk a haladó nacionalizmust és elítéljük a reakciós, sovinszta nacionalista politikát.* A tudomány valóság-hű, sokoldalú vizsgálati eredményei szolgálhatják csupán a haladást. A szocialista hazafiság és az ezzel együttjáró proletár internacionalizmus ideológiáját tömegeink tudatában éppen úgy megerősítik történelmi előzményként a polgári forradalmak és nemzeti függetlenségi háborúk, amelyeket helyeselnek, mint az ellenforradalmi és nemzeti elnyomó törekvések, amelyeket elvetnek, s amelyekkel szembefordulnak.

A magyarországi szabadságharc története példa az elsőre, s az itt harcoló lengyel és bécsi légiók és tucatnyi más nemzet harcosai egyben a haladás erőinek internacionalizmusát is példázzák. Az 1867-es kiegyezés viszont az utóbbira

³⁸ Népszabadság, 1955. ápr. 10. sz. 5. l.

³⁹ Az 1868-ra vonatkozó adatokat lásd *Keleti—Beöthy: Magyarország statisztikája.* Zsebkönyv. Pest. 1870. 52—67. l. alapján kiszámítva, az átvitel nélküli külkereskedelmi forgalom alapján. Az 1936-os adatok forrása: Magyar Statisztikai Évkönyv, 1936. Bpest, Athenaeum. 1938. 162. l.

példa, amikor a magyar uralkodó osztályok, a Monarchiára támaszkodva s az ország gazdaságát és politikáját annak kiszolgáltatta, egyszerre nyomták el az országban élő nemzetiségeket és „saját” dolgozó tömegeiket.

A nacionalizmus ilyen jellegű értékelésével történetírói tevékenységünk egyben *összhangban* lesz a világpolitikának azzal a helyes szemléletével is, amely *a gyarmati sorból felszabadult államok jelenlegi nacionalizmusát haladónak ítéli meg és támogatja, de az imperializmus elnyomó, sovinszta politikájával szembe fordul.*